

2.10. ЛАНДШАФТИ. ФІЗИКО-ГЕОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ

На сьогоднішній день розроблено ряд схем фізико-географічного районування України, в тому числі й Тернопільської області. На жаль, немає єдиної загальноприйнятої схеми, яку б використовували науковці для вирішення господарських проблем (оцінки природно-ресурсного потенціалу, розробки заходів щодо оптимізації природокористування тощо). Складена схема і карта фізико-географічного районування (2003 р.) відображає поділ території на об'єктивно існуючі регіональні ландшафтні одиниці. Проблема фізико-географічного районування залишається актуальною, оскільки ландшафтознавчі дослідження продовжуються, проводиться уточнення меж регіональних одиниць.

Дослідженням ландшафтів Тернопільської області займалися М. Чижов, К. Геренчук, П. Цись, Л. Воропай, О. Маринич, М. Орел, П. Штойко та інші науковці. Цими дослідниками вивчалась морфологічна структура ландшафтів області (урочища, місцевості), складено ландшафтні карти одиниць локального рівня. На основі вивчення взаємозв'язків окремих компонентів, а також використовуючи ландшафтно-генетичний принцип фізико-географічного районування складено схеми фізико-географічного районування, на яких виділені зональні і азональні одиниці регіонального рівня. У 2003 р. розроблено нову удосконалену схему фізико-географічного районування (Маринич, 2003).

Значним поштовхом у розвитку ландшафтознавства і ландшафтознавчих досліджень в Україні була друга Всесоюзна нарада з питань ландшафтознавства, яка відбулась у Львові у 1956 році. За результатами цієї наради було опубліковано основні напрацювання з питань ландшафтознавства, методики польових ландшафтних досліджень та картування ландшафтів у географічному збірнику Львівського державного університету.

Одним із перших дослідників ландшафтів Тернопільщини був М. Чижов. Він склав першу ландшафтну карту, на якій виділено типи місцевостей і урочищ, а також ландшафтні райони. У статті «Досвід ландшафтного картування території Тернопільської області» М. Чижов дає детальний аналіз основних типів місцевостей та урочищ, які формують їх структуру. На території області ним виділено такі типи місцевостей: заплавної, прирічковий, плакорний (привододільний), останцево-вододільний, горбисто-грядовий, товтровий та дюнно-гривистий. У кожному з типів місцевостей виділені 2-3 типи урочищ, при виділенні яких взято за основу геоморфологічні особливості (круті схили, терасовані схили, яри і балки, горби і гряди та ін.). Заслуговує уваги виділення в прирічкових типах місцевостей (Тернопільське Придністер'я) урочищ крутих схилів – «стінок», які представляють собою щебенисті осипища з бідним ґрунтовим покривом. Частково ці схили вкриті низькорослими лісами з дуба, граба, клена, білої акації, в'яза з розвинутим підліском з глоду, ліщини, шипшини, терну. В більшості схилів на денну поверхню виходять щільні силурійські породи і потребують заліснення (Чижов, 1957).

На основі аналізу типологічних одиниць ним виділені такі ландшафтні райони: Придністровський, Подільської гряди, Тернопільської рівнини, Товтровою кряжу, Авратинської височини, Золочівсько-Кременецького кряжу, Малого Полісся (Чижов, 1957, 1957).

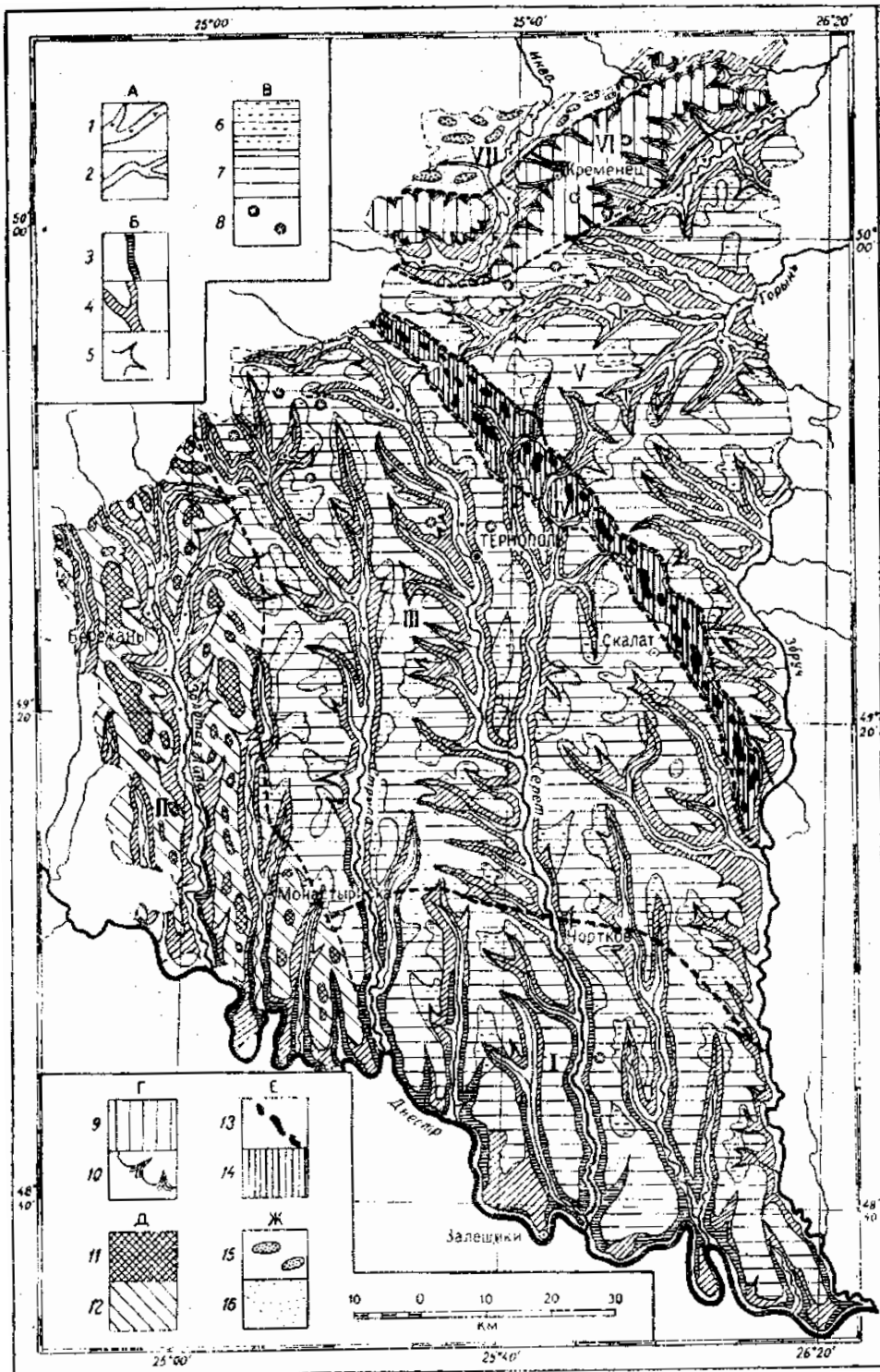

Рис. 2.63. Типи місцевостей і урочищ Тернопільської області
(за М. Чижовим, 1957)

Умовні позначення:

Типи місцевостей:	Типи урочищ:
А – Заплавний;	1. Осокові болота;
Б – Прирічковий;	2. Різотравні луки;
	3. Круті схили (стінки);
	4. Терасовані схили;
В – Плакорний;	5. Балки.
	6. Западини з потужними чорноземами;
	7. Опуклі вододіли з опідзоленими чорноземами;
Г – Останцево-вододільний;	8. Давні карстові западини
	9. Столоподібні останці;
Д – Горбисто-грядовий;	10. Яри і балки;
	11. Горби і гряди
Е – Товтровий;	12. Міжгрядові улоговини;
	13. Товтрові горби
Ж – Дюнно-гривистий.	14. Міжгорбові сідловини;
	15. Піщані дюни і гриви;
	16. Міжгрядові заболочені западини.

Як бачимо, автором не тільки виділено типологічні одиниці, але й регіональні, а саме ландшафтні райони в межах Тернопільської області. Результатом проведених досліджень є карта типів місцевостей, урочищ, а також ландшафтних районів, що опублікована автором.

У 1956 р. П. Цись розробив схему фізико-географічного районування західних областей Української РСР, на якій він виділяє в межах зон провінції і ландшафтні райони. Структуру ландшафтних районів формують типи місцевостей і урочища, з яких вони складаються. Автор схеми наголошує, що провідними чинниками формування провінційних відмінностей є клімат, геолого-геоморфо-логічні особливості, регіональні особливості розвитку ландшафтів. На відносно невеликих ділянках ландшафтних зон провідним чинником доцільно вважати геолого-геоморфологічний. Територія Тернопільської області на цій схемі знаходиться в межах західної частини провінції лісостепу Волино-Подільської височини з островами широколистяних лісів західного типу. Ландшафтні райони, як регіональні таксономічні одиниці формуються з одного або кількох типів місцевостей. В межах області виділено такі ландшафтні райони – Мале Полісся, грядово-горбисте Опілля з буковими лісами на сірих опідзолених ґрунтах і опідзолених чорноземах, Східно-Подільське плато з лучними степами і острівцями дубових і букових лісів, район Товтрової гряди і в південній частині – район лісостепу Придністровського Поділля з глибокими долинами (*Цись, 1957*).

Узагальнюючим дослідженням ландшафтів західної частини України, а саме таких великих природно-географічних областей як Поділля, Побужжя, Полісся і Карпати є монографія «Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів» (1964) підготовлена К. Геренчуком, М. Койновим, П. Цисем. У ній представлений аналіз усіх компонентів (рельєфу, клімату, гідрологічних умов, рослинності), які формують ландшафти та визначають основні риси їх морфологічної структури. У монографії охарактеризовано основні типи ландшафтів в межах Тернопільської області – поліський, широколистянолісовий, лучно-степовий, лісостеповий і заплавний, а також види.

Поліський тип, представлений малодренованими низинами, вкритими супіщаними та піщаними відкладами водно-льодовикового походження, на яких пошире-

ні дубово-соснові ліси, осоково-злакові луки та осоково-гіпнові болота на дерново-слабопідзолистих лучних та лучно-болотних ґрунтах. До поліського типу ландшафтів належить турійський вид, що представлений на Тернопільщині. Для нього характерні хвилясті рівнини з близьким заляганням мергелів і крейди, зайняті в минулому переважно грабово-дубово-сосновими лісами на дерново-карбонатних ґрунтах і осоково-злаковими луками на дернових і лучних ґрунтах.

Широколистянолісовий тип ландшафтів у Тернопільській області складають два види. Опільський вид характеризується пануванням горбогірних височин складених малопотужними лесоподібними суглинками та супісками і зайнятих масивами буково-дубових і буково-дубово-соснових лісів на переважно сірих та ясно-сірих опідзолених ґрунтах; товтровий вид представлений скелястими грядами рифових вапняків з карстовими формами та масивами букових і грабових дібров на дерново-карбонатних ґрунтах.

Лучно-степовий тип ландшафтів представлений північно-подільським видом з плоскими межиріччями на типових малогумусних чорноземах.

Лісостеповий тип в області представлений західно-подільським видом на глибоко розчленованих височинах з долинно-балковим рельєфом із наявністю бука в лісах, та в окремих місцях придністровським з каньйоноподібними долинами вкритими дубом скельним.

Заплавний тип ландшафтів характеризується заболоченими осоково-злаковими луками, трав'яними та гіпново-трав'яними болотами (*Геренчук, 1964*).

На території області на основі особливостей морфологічної структури виділено такі природні області і райони (*Геренчук, 1964*): Мале Полісся (природні райони – Ікво-Вілійський і Буго-Стирський), Західне Поділля (природні райони – Вороняки, Товтровий кряж, Тернопільське плато, Західно-Подільський, Притовтровий, Чортківсько-Борщівський, Західноподільське Придністров'я), Північне Поділля (природні райони – Верхньогоринський поділяється на підрайони – Кременецький і Вишнівецький, Верхньослуцький і Буго-Збруцький), Опілля і Розточчя (природні райони – Бібрсько-Перемишлянський, Придністровське Опілля).

М. Орел (*1975*) досліджував природні комплекси Тернопільської області, зокрема Заліщицького району. У статті «До характеристики природних комплексів річкових долин Заліщицького району Тернопільської області» дає характеристику річкових долин району і зазначає, що в їх межах розрізняється ряд місцевостей.

Надзаплавно-терасові місцевості. В цьому комплексі розглядаються лише перша і друга надзаплавні тераси, складені сучасно-алювіальними відкладами. На них сформувались лучні та чорноземно-лучні ґрунти. Ці місцевості поширені в долинах Дністра і Серету.

Місцевості ступінчастих схилів давніх терас. Поширені в долині Дністра, у внутрішніх частинах меандр. На лівому березі Дністра вони спостерігаються в околицях населених пунктів Литячі, Устечко, Іване Золоте, Зелений Гай, Заліщики та в інших місцях, де поширені фрагменти давніх надзаплавних терас. У будові таких схилів беруть участь суглинки і галечники, горизонтальне залягання яких порушене площинним змивом. У ґрунтовогому покриві переважають темно-сірі опідзолені ґрунти, частково заліснені.

Стрімкі схили долин. Це місцевості «стінок», що особливо характерні для зовнішніх меандр Дністра та Серету. Вони властиві також для вирівняних ділянок долин. Крутизна таких схилів нерідко перевищує 60°. Складені вони корінними (доче-

твертинними породами), зайняті чагарниковою, іноді лісовою рослинністю під дерновими і сірими опідзоленими ґрунтами. Подекуди ці стінки почленовані глибокими ярами.

Місцевості спадистих схилів долин характерні для рік Джурин, Серет, Тупа. Крутизна схилів, що мають ступінчастий характер не перевищує 30° і складені вони корінними породами, що залягають під потужною товщею еолово-делювіальних суглинків. У ґрунтовому покриві переважають опідзолені і реградовані чорноземи, розорані (*Орел, 1975*).

Вагомим напрацюванням колективу українських географів можна вважати монографію «Физико-географическое районирование Украинской ССР» за редакцією В. Попова, О. Маринича, А. Ланько. В основу виділення фізико-географічних одиниць покладено ландшафтно-генетичний принцип, який дає можливість врахувати взаємодію, взаємозв'язок ландшафтотворчих факторів і компонентів географічної оболонки, а також історію розвитку ландшафтів даної території, характер господарського використання та освоєння. У монографії є фізико-географічна характеристика виділених зональних (пояс, зона) та азональних (країна, провінція, область, район) одиниць.

На території Тернопільської області згідно зі схемою цього районування виділено такі фізико-географічні області, а в їх межах фізико-географічні райони: Мале Полісся (Буго-Стирський, і Вілійський); Розточчя і Опілля (Бібрсько-Перемишлянський, Рогатинського Опілля, Придністровського Опілля); Західно-Подільську (Вороняки, Тернопільської рівнини, Товтрового кряжу, Західно-Подільського Придністров'я); Північно-Подільську (Кременецького кряжу, Случ-Горинський, Авратинської височини) (*Физико-геогр. район., 1968*).

Також треба відзначити, що при характеристиці фізико-географічних районів і областей вказано домінуючі місцевості. Так в межах Західно-Подільської області, яка займає найбільшу площу, ландшафтну структуру формують такі основні типи місцевостей: рівнинно-вододільний з потужними мало гумусними, місцями вилугуваними чорноземами, серед яких зустрічаються урочища мочарів і поплавів з глеюватими лучними ґрунтами; рівнинно-хвилястий зі слабоеродованими опідзоленими і частково темно-сірими лісовими ґрунтами; прирічковий ярково-балковий з еродованими сірими і світло-сірими ґрунтами, з незначними масивами дубово-грабових лісів; горбогірний з еродованими сірими лісовими ґрунтами під дубово-буковими лісами (Вороняки); горбисто-грядовий товтровий з сірими лісовими ґрунтами під дубово-грабовими лісами; надзаплавно-терасовий з опідзоленими і типовим чорноземами (*Физико-геогр. район., 1968*).

У монографії «Природа Тернопільської області» К. Геренчуком подано характеристику основних видів географічних місцевостей, поширених у Тернопільській області, а також виділених ним ландшафтних районів: Малого Полісся, Кременецького горбогірного лісового, Бережанського горбогірного лісового, Монастирищенського горбогірного лісового, Товтрового, Лановецького, Тернопільського, Гусятинського, Придністровського (*Геренчук, 1979*).

У підручнику «Фізична географія Української РСР» (1982) подано обґрунтування схеми фізико-географічного районування, охарактеризовані фізико-географічні одиниці (зони, підзони, провінції, області). Тут міститься картосхема основних видів ландшафтів України.

На схемі фізико-географічного районування Поділля Л. Воропай (1982) пред-

ставлені зональні і азональні одиниці (фізико-географічні провінції, фізико-географічні області, фізико-географічні райони). Як окрему фізико-географічну область виділено Подільські Товтри, на відміну від попередніх схем фізико-географічного районування.

Згідно схеми фізико-географічного районування (1985) на території України виділено три зони, а в їх межах підзони, підпровінції, області. Тернопільська область згідно схеми цього районування знаходиться в двох зонах – мішаних лісів і лісостеповій. Північну частину віднесено до Поліської провінції зони мішаних лісів (область Малого Полісся). Решта території знаходиться в межах Західно-Української лісостепової провінції лісостепової зони. Тут в межах області виділяють такі фізико-географічні області – Розточчя і Опілля, Західно-Подільську, Північно-Подільську і Прут-Дністровську лісостепові.

Вивченню ландшафтів Тернопільщини присвячені праці П. Штойка в яких він аналізує сучасну структуру ландшафтів, а також антропогенні зміни ландшафтів впродовж тривалого господарського використання. В атласі Тернопільської області (2000) представлена ландшафтна карта на якій виділені чотири групи ландшафтів (поліські, подільські, товтрові, опільські) та ландшафти. На цій же карті виділено місцевості (18), які формують ландшафтну структуру одиниць вищого рангу (*Навч.-кразн. атлас, 2000*).

На основі врахування результатів новітніх ландшафтознавчих досліджень у 80-х роках проведено деталізоване фізико-географічне районування території всієї України на рівні областей і районів.

Продовжуючи дослідження з ландшафтознавства і фізико-географічного районування, зокрема з проблем ландшафтного різноманіття, систематики і класифікації природно територіальних комплексів та підготовки карт для Національного атласу України розроблено нову уточнену схему і карту фізико-географічного районування. Основою для складання карти фізико-географічного районування є ландшафтно-генетичний принцип та карти ландшафтів України створені за цим принципом (*Маринич, 2003*).

Згідно схеми цього районування, Україна розташована в чотирьох фізико-географічних зонах: мішаних лісів, широколистяних лісів, лісостепу та степу. Замість назви «провінція» введено термін «край».

Тернопільська область за цим районуванням знаходиться у двох зонах – мішаних лісів (Поліський край) і широколистяних лісів (Західноукраїнський край). Виділено такі фізико-географічні області і райони: Малого Полісся (Радехівсько-Бродівський, Смизько-Славутський райони); Розтоцько-Опільська горбогірна область (Миколаївсько-Бережанський, Ходорівсько-Бучацький райони); Західно-Подільська височинна область (Вороняцький, Зборівсько-Теребовлянський, Гримайлівсько-Гусятинський, Збарзько-Смотрицький (Товтровий), Чортківсько-Кам'янець-Подільський райони); Середньо-Подільська височинна область (Кременецький, Вілійсько-Ізяславський, Ланівецько-Теофіпольський, Підволочисько-Авратинський райони).

Проблема фізико-географічного районування, виділення і вивчення ландшафтних одиниць локального рівня залишається актуальною. Аналіз схем фізико-географічного районування дає підстави говорити про те, що у 80-х роках до них були внесені певні зміни щодо виділення окремих районів (К. Геренчук) та областей (Л. Воропай) в межах Тернопільської області. Відповідно до нової удосконаленої схеми фізико-

географічного районування Тернопільщина розташована в двох зонах, чотирьох фізико-географічних областях, тринадцяти фізико-географічних районах. Потребують уточнення і удосконалення типологічні класифікації ландшафтів Тернопільщини, так як між існуючими на даний час є також певні відмінності щодо виділених таксономічних одиниць.

Мале Полісся є фізико-географічною областю Поліського краю в зоні мішаних лісів. Згідно схеми фізико-географічного районування (2003), ця фізико-географічна область займає крайню північну частину Тернопільської області (північні частини Кременецького та Шумського адміністративних районів). У межах фізико-географічної області виділяють чотири фізико-географічні райони – Рава-Русько-Кам'янсько-Бузький, Радехівсько-Бродівський, Смизько-Славутський, Куликівсько-Бузький. З них два фізико-географічні райони (Радехівсько-Бродівський, Смизько-Славутський) частково заходять на територію Тернопільської області.

Мале Полісся розташоване між Волинською височиною на півночі і Подільською на півдні. Мале Полісся простягається зі сходу на захід від м. Шепетівка і Славута Хмельницької області до м. Рава-Руська Львівської області і далі на територію республіки Польща. На південному заході воно межує з Розтоцько-Опільською горбогірною фізико-географічною областю. На сході межею є Житомирське Полісся.

Ширина Малого Полісся в межах Тернопільської області становить 3...5 км.

Мале Полісся добре виражено орографічно, у вигляді зниження. Гологоро-Кременецька гряда є його межею з півдня у вигляді уступу висотою 150...180 м, а Волинська височина – уступом з півночі, висотою 40...60 м. Це гіпсометрично найнижчий природний район (*Геренчук, 1979*), середня висота якого 230 м, тоді коли середня висота всієї Тернопільської області – 326 м.

Така різниця в абсолютній висоті була спричинена тим, що поліські райони затоплювались талими льодовиковими водами одного зі зледенінь Європи, ймовірно окського (міндельського), які стікали долинами Західного Бугу та Стиру. Ці води залишили по собі піски, наявність яких сприяла зростанню тут соснових лісів і утворенню дерново-підзолистих ґрунтів. На більш високих ділянках виступала крейда — там згодом утворилися родючі перегнійно-карбонатні ґрунти. Місцями на крейді відклалися лесоподібні суглинки, на яких виникли опідзолені чорноземи. Долини річок (Ікви, Віллі та їхніх приток) тут широкі й заболочені, зовсім відмінні від приток Дністра.

Характерними для Малого Полісся є урочища острівних або останцевих горбів, відокремлених давніми денудаційними процесами від Волино-Подільського плато. Такі горби-останці, часто вкриті широколистяними дубово-грабовими лісами, мають ідеальну конічну форму.

Західна частина Малого Полісся розташована в межах Галицько-Волинської западини, а східна, яка заходить на територію Тернопільської області – на Волино-Подільській плиті.

Найпоширенішими породами які виходять на денну поверхню є крейдові мергелі. У східній частині Малого Полісся вони перекриті четвертинними відкладами. Четвертинні відклади на території Малого Полісся мають різний літологічний склад, походження і потужність. Найбільш поширеним типом відкладів є дрібнозернисті і суглинисті піски. В окремих місцях вони перевіяні вітром і утворюють параболічні дюни. Долини і балки вповнені алювіальними піщанистими суглинками, в тій чи

іншій мірі заболочені (*Фізико-геогр. район., 1968*).

Клімат Малого Полісся тепліший, ніж Тернопільського плато. Якщо середня температура січня у Тернополі $-5,4^{\circ}\text{C}$, то в Білокриниці $-4,6^{\circ}\text{C}$, а тривалість безморозного періоду, відповідно становить 253 і 261 день. Холодніші зими у Тернополі, очевидно, за рахунок того, що він знаходиться на 100 м вище Білокриниці.

На території Малого Полісся в межах Тернопільської області поширені такі типи ґрунтів: дерново-підзолисті, дерново-слабопідзолисті оглеєні (слабо дреновані плоскі межиріччя), дерново-слабопідзолисті (піщані горби), в місцях виходу крейдових мергелів сформувалися дерново-карбонатні ґрунти. Зустрічаються також сірі лісові, темно-сірі та опідзолені чорноземи. В річкових долинах сформувалися лучні, чорноземно-лучні та лучно-болотні ґрунти.

Як зазначає К. Геренчук (1964), ландшафтна структура Малого Полісся характеризується поєднанням двох типів ландшафтів – поліських і лісостепових.

Характерними для Малого Полісся є такі місцевості: піщаних рівнин з сосновими лісами, дерново-слабопідзолистими ґрунтами, полями на місці зведених лісів і лук та еоловими формами; хвилястих денудаційних безлесових рівнин з дерново-карбонатними ґрунтами, розораними; лесових рівнин з опідзоленими чорноземами і темно-сірими опідзоленими ґрунтами, розораними (схили Подільського плато); річкових долин з різнотравно-осоковими та різнотравно-злаковими луками з лучно-болотними і болотними ґрунтами; останцевих горбів складених крейдовими мергелями, вкритих переважно сосново-дубовими лісами.

Ландшафтну структуру Радехівсько-Бродівського фізико-географічного району складають місцевості хвилястих денудаційних безлесових рівнин з дерново-карбонатними ґрунтами на корі вивітрювання мергелів, розораними. Значне поширення мають також місцевості з супіщаним і піщаним покривом з дерново-слабопідзолистими ґрунтами, вкриті лісами, зайняті луками і пасовищами, в окремих місцях розорані. Зустрічаються місцевості заболочених річкових долин з торфовищами.

Смизько-Славутський фізико-географічний район характеризується наявністю високих останцевих горбів, складених крейдовими відкладами, вкритих дубовими лісами. Вони поширені на фоні піщаних рівнин, вкритих сосновими лісами.

Розточько-Опільська горбогірна область займає західну і південно-західну частину Тернопільської області. В цілому фізико-географічна область розміщена на території Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської адміністративних областей.

У межах цієї фізико-географічної області виділяють п'ять фізико-географічних районів: Немирівсько-Брюховицький, Городоцько-Щирецький, Гологірський, а також Миколаївсько-Бережанський і Ходорівсько-Буцацький. З них два останні заходять на територію Тернопільської області.

Область Розточчя й Опілля характеризується фізико-географічними особливостями, які свідчать про її належність до широколистянолісової зони. Вона простягається у напрямку з північного заходу на південний схід на 200 км.

До цієї фізико-географічної області належать пасмо лісистого Розточчя з абсолютними відмітками 360...390 м, що стрімкими схилами опускаються до Малого Полісся, а також горбогірне Опілля.

На Опіллі пасма витягнуті з північного заходу на південний схід. Різка невідповідність сучасних русел річок широким заплавам свідчить про значну інтенсив-

ність ерозійних процесів у минулому.

Розточчя і Опілля знаходяться в осьовій зоні Галицько-Волинської западини, в смузі її переходу в Передкарпатський прогин. Силурійські відклади тут сильно дислоковані і утворюють підземний кряж вкритий юрськими, крейдовими і неогеновими відкладами. Антропогенні підняття цього кряжу можливо зумовили підняття території Розточчя і Опілля та перетворення її в сучасну височину (*Фізико-геогр. район...*, 1968).

Антропогенові відклади представлені лесовими породами на межиріччях, схилах, терасах. На західних схилах Розточчя поширені водно-льодовикові піски і супіски. Біля підніж горбогірних пасом утворився крейдово-мергельний елювій.

Складна геологічна будова описуваної області і довга історія її континентального розвитку обумовили виникнення різноманітних форм рельєфу. Найбільш поширеними формами є горби, що утворюють цілі пасма, які простягаються з північного заходу на південний схід, від Рави-Руської до гирла р. Стрипи. Абсолютні висоти горбів коливаються від 350 до 470 м, утворюючи таким чином дуже виразну височину на південному заході Руської рівнини. Відносні висоти цих горбів досягають 80...100 і більше метрів, що надає більшій частині Розточчя і Опілля вигляд горбогір'я.

Найбільших висот горбогір'я досягає вздовж східного краю Розточчя і північного краю Опілля, які круто знижуються до рівнини Малого Полісся, утворюючи різко виражені уступи. На захід і південь це горбогір'я знижується дуже повільно і поступово переходить у злегка горбисті і хвилясті рівнини. Найвиразнішою з них є Городоцько-Щирецька рівнина, розташована на межиріччях Верещиці, Зубри і Давидівки, прикрита лесовидними суглинками і з лісостеповим типом ландшафту. Таким же лісостеповим типом ландшафту характеризується і Рогатинсько-Ходорівська рівнина, що прилягає до Дністра між ріками Лугою і Гнилою Липою, хоч вона має дещо більш горбисту поверхню.

Виразними формами рельєфу Розточчя і Опілля є річкові долини: вони глибоко (80...100 м) врізані, але, як правило, без стрімких схилів; днища їх широкі і зайняті майже на всю ширину заболоченими заплавами. Ширина долин часто змінюється, утворюючи озероподібні розширення, часто зайняті ставами.

Долини мають багато приток з розгалуженими системами балок, що загалом створює велику густоту долинно-балкової сітки (до 1,5 км на 1 км²) і значну розчленованість поверхні Розточчя і Опілля. Проте широкі днища долин у поєднанні хоча й з крутими (25...35 °), але задернованими і залісеними схилами надають рельєфу вигляду повної дозрілості, незважаючи на велику густоту і глибину розчленування.

Складний рельєф та значна різниця в абсолютних висотах поверхні зумовлюють кліматичні відмінності в межах Розточчя і Опілля. Завдяки великому вертикальному розчленуванню (100..120 м і більше) тут спостерігаються мікрокліматичні відмінності між вершинами горбів і долинами та балками, які їх роз'єднують. Найвищі температури в липні спостерігаються в Приністерському Опіллі (18 °С), сума активних температур становить 2550 °С. Річна сума опадів 610 мм.

Найбільш поширеним типом ґрунтів на Розточчі і Опіллі є сірі і ясно-сірі лісові сильно опідзолені ґрунти, що займають вершини і схили горбів тому часто еродовані. На плоских вершинах горбів із недостатнім дренажем ці ґрунти бувають поверхнево оглеєні.

На межиріччях та надзаплавних терасах поширені темно-сірі лісові ґрунти, чорноземи опідзолені та навіть чорноземи типові. На заплавах річок поширені дерново-глейові, лучні, лучно-болотні та болотні ґрунти, часто поховані під шаром делювію.

Ландшафтна структура Розточчя й Опілля характеризується різноманітністю, поєднанням контрастних ПТК, що утворилися на єдиній тектонічній основі.

У центральній і південній частинах фізико-географічної області острівне поширення мають лісостепові ландшафти на лесових рівнинах. На загальному лісовому зональному фоні досить чітко виявляються відмінності на рівні типів і видів ландшафтів, що зумовлено неоднорідністю геолого-геоморфологічної будови (*Природа...*, 1968).

У структурі ландшафтів виявляється вплив крейдових мергелів з їх нерівною поверхнею і неогенових пісків, що їх перекривають, пісковиків, що утворюють скелясті урвища вздовж північного краю Розточчя й Опілля, вапняків з лінзами гіпсів, які сприяють розвиткові карстових процесів і утворенню численних карстових лійок в окремих районах.

Відмітною особливістю ландшафтною структури є наявність річкових долин з їх широкими заболоченими днищами і стрімкими залісеними схилами. Помітна велика густина горизонтального розчленування поверхні (1,5 км/км²), розвиток яруг, багатоводність дністровських приток з невеликими за площею водозборами, різноманітність мікрокліматичних умов.

Великі площі займають місцевості розчленованих хвилястих лесових височин із сірими і темно-сірими лісовими ґрунтами. Ці ґрунти використовують в основному як орні землі.

У центральній і східній частинах фізико-географічної області (Опілля) великі площі займають ерозійно-денудаційні височини із сірими і темно-сірими лісовими ґрунтами, грабовими і буковими дібровами. Для них типові горбисті опільські місцевості, на яких виділяються плосковершинні горби, що простягаються на 10...12 км, з пологими і крутими схилами. Вони складені крейдовими мергелями і пісковиками, перекритими неогеновими пісками, пісковиками, вапняками. Поверхня самих горбів покрита малопотужними карбонатними суглинками, на яких сформувалися світло-сірі лісові ґрунти, що використовуються як сільськогосподарські угіддя. В окремих місцях зустрічаються тут грабові діброви з буком, ясенем, явором, дубом звичайним і скельним та ін. У нижніх частинах схилів, розчленованих ярами, грабових дібровах переважає бук.

У місцях поширення лесових порід потужністю декілька метрів, під якими залягають баденські вапняки і гіпси, відбуваються карстові процеси. Тому для морфологічної структури опільських ландшафтів характерні лійки, западини, невеликі озера карстового походження. Урочища горбів мають плосковершинні хвилясті поверхні, досить круті схили зі змитими ґрунтами. На рівнинах розвинені сірі лісові ґрунти – глеуваті й глейові, на височинах – поверхнево-оглесні, що пов'язано з атмосферним перезволоженням.

У Придністерській частині області великі площі займають терасові рівнини з темно-сірими лісовими ґрунтами, чорноземами опідзоленими (найкращі сільськогосподарські угіддя). Долини приток р. Дністер у пониззях утворюють широкі заплави з природними луками, сінокосами, пасовищами. У річкових заплавах переважають різнотравно-злакові луки, місцями заболочені, з торфовищами.

Характерна особливість придністерських опільських ландшафтів - каньйоноподібні долини річок Золота Липа, Нараївка, Коропець, Стрипа, Гнила Липа та ін. На крутих урвистих схилах відслонюються стійкі до вивітрювання девонські пісковики, юрські вапняки, виходять на поверхню крейдові й неогенові породи.

Ландшафти Розточчя й Опілля в різній мірі змінені господарською діяльністю. Впродовж тривалого господарського освоєння сформувалися агроландшафти

На території Тернопільщини у межах цієї фізико-географічної області виділяють два фізико-географічних райони: Миколаївсько-Бережанський і Ходорівсько-Буцацький.

Миколаївсько-Бережанський горбогірний фізико-географічний район займає всю територію Бережанського, західну і центральну частини Підгаєцького і незначні частини Зборівського і Козівського адміністративних районів.

Бережанське горбогір'я має значні абсолютні висоти, які в середньому перевищують 350 м і досягають максимальної висоти 443 м (г. Попелиха). Поверхня горбогір'я глибоко розчленована (150...200 м) річковими долинами рр.. Золотої Липи, Коропця та їх приток.

В межах Бережанського горбогір'я літо прохолодніше, а зима дещо тепліша, ніж у Тернопільському та сусідніх районах. Суми активних температур становлять 2435-2450 °С. Тривалість без морозного періоду – 260 днів, періоду з температурою вище 15 °С – 95...100 днів. Цей кліматичний регіон є найбільш вологий з усіх, тут кількість опадів за рік перевищує 650 мм, коефіцієнт зволоження найбільший по області і найбільше число днів з опадами. Кліматичні умови сприяють зростанню лісової рослинності. Основними породами в лісах є дуб і бук звичайний до яких домішується граб та інші широколистяні породи.

Грунтовий покрив представлений сірими лісовими ґрунтами та їх відмінами, бурувато-сірими ґрунтами, чорноземами опідзоленими.

В умовах горбогірного рельєфу, як зазначає К. Геренчук (1968), спостерігається вертикальна диференціація рослинного і ґрунтового покривів. Річкові заплави вкриті різнотравно-злаковими луками, з лучними здебільшого карбонатними ґрунтами; для надзаплавних терас і підніж схилів складених лесовими карбонатними суглинками, характерні чорноземи опідзолені в окремих місцях глибокі і темно-сірі опідзолені ґрунти.

Нижні частини схилів горбів, які часто розчленовані балками, переважно вкриті грабово-дубовими лісами, а в місцях близького залягання пісків поширена сосна звичайна. Ґрунти на схилах переважно сірі опідзолені.

На плоских вершинах горбів поширені світло-сірі опідзолені і оглеєні ґрунти.

Така вертикальна диференціація характерна для крупногорбистих місцевостей.

Горбогірні місцевості (горбогір'я) представлені горбами висотою 100...120 і більше метрів, складеними в основі крейдовими пісковиками і піскуватими мергелями та перекритими, як правило, неогеновими пісками, пісковиками і літотамнієвими вапняками. Горби довжиною 6...10-12 км переважно плосковерхі, витягнуті з північного-заходу на південний схід, з крутими, часто стрімкими схилами, займають досить великі площі (в середньому 5...10 км²). У минулому вони були вкриті суцільними масивами лісів: дубово-грабових на схилах, дубово-букових на вершинах і соснових або дубово-соснових на відслоненнях пісків. Внаслідок дуже давнього сільськогосподарського освоєння ліси сильно знищені, але все ж таки й досі вкривають майже половину площі горбогірних гряд. Найвищою є гряда, що

простягається в напрямку населених пунктів Мечищів – Завалів – Монастирськ – Золотий Потік.

Ґрунти на грядках переважно сірі та ясно-сірі, але часто на плоских вершинах гряд, вкритих літотамнієвими вапняками, зустрічаються навіть під сучасними дубово-грабовими лісами опідзолені чорноземи, іноді з ознаками оглеєності. На місці вирубаних лісів землі розорано не лише на вершинах, але й на спадистих схилах горбів, що привело до значного посилення ерозії ґрунтів і розвитку ярів.

Горбогірні місцевості є найбільш поширеним видом місцевостей Розточчя і Опілля, займаючи до 60% всієї площі фізико-географічної області.

Значне поширення мають також середньогорбисті місцевості представлені горбами з відносною висотою 30...40...60 м, абсолютною висотою 280...350 м. Вони мають також плоскі або випукло-плоскі вершини і спадисті, в окремих місцях круті схили. Горби простягаються грядками з північного-заходу на південний схід. Місцевості в основному сформовані на лесовидних суглинках і зайняті переважно орними землями.

Другим видом місцевостей в цьому фізико-географічному районі є річкові долини.

Ходорівсько-Буцацький горбогірний фізико-географічний район простягається від попереднього на південь до р. Дністер. Геологічна будова і рельєф характеризуються тим, що на поверхню виходять давні породи – юрські вапняки і девонські пісковики, що відзначаються значною твердістю і стійкістю. Вони зумовили формування тут каньйоноподібних із скелястими стрімкими схилами долин рр. Нараївки, Золотої Липи, Коропця, Стрипи.

Клімат цього району сухіший і тепліший: температура липня 18 °С, суми активних температур 2500...2550 °С, річна сума опадів складає 600 мм.

У ґрунтовому покриві переважають сірі лісові ґрунти. В цьому районі з'являється степова і чагарникова рослинність, поширені урочища «стінок».

Характерними для цього фізико-географічного району є поширення таких місцевостей: місцевості низько-терасових рівнин з лесовим покривом, з чорноземами опідзоленими, переважно розораними; місцевості річкових долин з крутими, урвистими схилами вкритими чагарниковою і степовою рослинністю «стінки»; середньогорбисті місцевості на лесовидних породах з сірими, темно-сірими ґрунтами, в окремих місцях чорноземами опідзоленими, частково вкриті широколистяними лісами.

Західно-Подільська височинна область розташована між Розточько-Опільською горбогірною фізико-географічною областю на заході і Середньо-Подільською височинною фізико-географічною областю на сході. Північна її межа проходить вздовж підніжжя високого уступу, яким це плато переходить у заболочену рівнину Малого Полісся, а південна - по долині Дністра. У межах цієї фізико-географічної області виділяють п'ять фізико-географічних районів: Вороняцький, Зборівсько-Теребовлянський, Гримаїлівсько-Гусятинський, Збаразько-Смотрицький (Товтровий), Чортківсько-Кам'янець-Подільський.

К. Геренчук відзначає такі особливості природи цієї області:

- значна абсолютна висота її поверхні, яка в середньому досягає 350 м над рівнем моря, піднімаючись біля північного краю вище 400 м, а на півдні, поблизу долини Дністра, опускаючись до 320 м (у самій долині до 110-150 м);
- поєднання плоских межиріч з глибокими каньйоноподібними долинами, що

надає цілій області вигляду плато, складеного з ряду паралельних плоских межирічних смуг, витягнутих з півночі відповідно напрямку річок;

- абсолютна перевага в ґрунтовому покриві опідзолених, малогумусних, місцями вилугованих чорноземів при підпорядкованому значенні сірих опідзолених ґрунтів;

- незначне поширення природних лук, город яких переважають суходільні типи і майже відсутні заплавні;

- незначне поширення лісів, які зустрічаються лише в сильногорбистих районах, і наявність у цих лісах бука (*Геренчук, 1964*).

Західно-Подільська височинна область лежить на Волино-Подільській плиті – тектонічній структурі, складеній потужними верствами ордовіцьких, девонських, крейдових і неогенових відкладів. Потужність осадових порід нарастає із сходу на захід (від 1000 м в долині р. Збруч, до 1500 м в долині р. Золотої Липи).

Осадові відклади Волино-Подільської плити представлені головним чином різноманітними вапняками, мергелями, пісковиками – породами, стійкими до вивітрювання, що легко утворюють стрімкі скелі та урвища, яких так багато в долинах річок Поділля. Особливе місце серед скелястих утворень займає Товтровий кряж, або Медобори – великий, довжиною понад 200 км, бар'єрний риф, створений колоніальними організмами (літотамнієвими водоростями, моховатками, устрицями і коралами), що жили в морях баденської і сарматської епох.

Осадові, корінні, переважно морського походження породи перекриті товщею четвертинних відкладів, представлених лесоподібними суглинками, давнім і сучасним алювієм.

Лесоподібні суглинки є найбільш поширеною породою четвертинного віку; вони вкривають межиріччя і пологісті схили долин та балок потужністю в декілька метрів, у якому місцями спостерігається 1...2 горизонти похованих ґрунтів.

Другим поширеним типом відкладів є галечники, з яких складені тераси Дністра та його приток. Галечники верхніх терас Дністра утворені переважно з твердих порід карпатського флішу (пісковиків, кварцитів, кременистих «роговиків» тощо), а нижніх переважно з порід місцевого походження (девонських пісковиків, силурійських вапняків, крейдових чорних кременів і т. д.). Галечники завжди перекриті лесоподібними суглинками невеликої товщини (2...3 м).

Рельєф фізико-географічної області досить різноманітний в окремих частинах. У північній частині в напрямку до Кременця простягається горбогірне пасмо Вороняки з абсолютними висотами до 400 м. Південна частина фізико-географічної області має найменші абсолютні висоти – 320 м поблизу Дністра і 110...150 м – в його долині. Центральна частина Західно-Подільської височинної області є найбільш рівнинною, її називають Тернопільською рівниною або плато.

У північно-східній і східній частині фізико-географічної області простягаються Товтри. Це давній бар'єрний риф у вигляді виразного, переважно вкритого лісами підняття висотою 40...60 м з численними боковими товтрами. Починається він на краю Подільського плато біля с. Підкамінь Львівської області і тягнеться в напрямку Збаража, Скалата, Гусятин, Кам'янець-Подільського до Дністра і продовжується маловиразними горбами в Бессарабії (Чернівецька область і Молдова), закінчуючись над долиною р. Прут.

Клімат Західно-Подільської височинної області більш континентальний порівняно з Розтоцько-Опільською. Тут менші річні суми опадів (620...680 мм), холо-

дніша і довша зима, тепліше і довше літо, більші суми активних температур (2460...2600 °С). Температури січня змінюються від -4,4 °С – на північному заході області до -5,5 °С – на південному сході. В цьому ж напрямку зростають температури липня – 18...18,8 °С.

Придністер'я (Заліщики, Мельниця-Подільська, тощо) з його терасовими схилами південних експозицій, які дуже добре прогриваються, має довший безморозний період (160...165 днів) і вищі суми активних температур (2600...2650 °С).

Сучасні ландшафти в цій області представлені в основному антропогенними сільськогосподарськими. В їх структурі польові ландшафти займають 70...80 % площі, а в деяких районах більше 80 %.

Рослинний покрив Західно-Подільської височинної області різноманітний. Ліси в Західному Поділлі збереглися окремими масивами лише по горбогір'ях північного плато (Вороняки), Товтрового кряжа та по горбистих межиріччях і схилах долин рр. Серету, Джурина, Нічлави, Збруча, на південному сході плато. Тут переважають діброви так званого передкарпатського типу (дуб звичайний з домішкою скельного дуба в першому ярусі, граба, явора, липи, ясена – в другому).

Окремими острівцями зустрічаються букові ліси, східною межею поширення яких є р. Збруч. Грабові ліси – які являють собою вторинні асоціації, що виникли на місці дубових і частково букових лісів. У деревостані цих лісів, крім пануючого граба, зустрічаються дуб звичайний, явір, зрідка скельний дуб, липа тощо.

На увагу заслуговують чагарникові ліси крутосхилів річкових долин, так звані «стінки». Для них характерні граб, берест, в'яз, калина, клокичка, липа, ліщина, скумпія, бруслина. Чагарниковий тип рослинності на крутосхилах Поділля обумовлений недостатністю їх зволоження, тому що атмосферні води швидко стікають, мало зволожуючи ґрунти; ще серйознішою причиною, що перешкоджає нормальному росту цих лісів, є надмірні їх вирубки та випас худоби. Тим часом «стінкові» ліси заслуговують найпильнішої охорони і догляду, тому що вони є природними протиерозійними насадженнями, які треба не винищувати, а поширювати на всі крутосхили (*Геренчук, 1964*).

Плоскі межиріччя, так звані плакори, в минулому, були зайняті лучними степами, у високому травостої яких значну роль відігравали дернинні злаки (типець, деякі ковили тощо) з великою участю різнотрав'я і бобових. Степова і лучно-степова рослинність збереглася на схилах Товтрового кряжу, а степова на відслоненнях вапняків у басейні Дністра. Вона представлена наскельними степами та чагарниковими заростями. Стінки на схилах Дністра з бідним ґрунтовим покривом вкриті ковилою волосистою, осокою низькою, оманом мечолистим, а також рідкісними видами: мигдаль степовий, тринія багатостеблева, волошка східна, ефедра двоколосо, та ендеміками – мінуарція дністровська, шиверекія подільська, юринія дністровська. Чагарникові зарості складені тереном, глодом, кизилом, жо-стером (*Геренчук, 1964*).

У заплавах верхів'їв річкових долин Подільського плато, там, де вони неглибокі і часто заболочені, зустрічаються трав'яні болота, комишеві зарості, а на більш високих ділянках заплави – остепнені дрібнотравні луки.

У Західно-Подільській височинній області поширені такі типи ґрунтів: глибокі малогумусні чорноземи, чорноземи опідзолені, темно-сірі опідзолені, сірі, світло-сірі ґрунти. На нижніх схилах Вороняків поширені перегнійно-карбонатні ґрунти, що не властиві Подільському плато

Ландшафтну структуру Західно-Подільської височинної області формують такі місцевості:

Плакорні місцевості плоских межиріч з глибокими малогумусними, місцями вилугованими чорноземами.

Хвилясті місцевості межиріч, з неглибоким (10...20 м) розчленуванням, балками і лощинами з крутизною схилів 3...6°, переважно розораних на чорноземах і частково темно-сірих опідзолених ґрунтах. В окремих місцях вкриті лісом.

Прирічкові місцевості, що прилягають до глибоких каньйоноподібних долин подільських річок, особливо в західній і південній частинах плато. Це глибоко розчленовані ярами і балками місцевості із спадистими і крутими, часто обривистими схилами. В окремих місцях поширені масиви дубово-грабових лісів, де зрідка зустрічається бук на сірих і світло-сірих середньо- і значно еродованих ґрунтах. В основному зайняті орними землями.

Горбогірні місцевості північного краю Подільського плато (горбогір'я Вороняки) дуже близькі до прирічкових місцевостей. Тут також поширені спадисті, круті і зрідка обривисті схили. Вороняки вкриті лісами з бука та зрідка сосни на виходах неогенових пісків. У Вороняках, як і в прирічкових місцевостях, поширені сірі опідзолені ґрунти на верхніх схилах горбів, але нижні частини їх вкриті перегнійно-карбонатними ґрунтами на мергелях.

Товтрові місцевості, хоч і дуже своєрідні, багатьма рисами подібні до охарактеризованих прирічкових і горбогірних місцевостей Західного Поділля. Тут також часто зустрічаються скелясті урочища, створені виходами рифових вапняків, у багатьох місцях збереглися дубово-грабові ліси з буком та суходільні луки на їх вирубах, з сірими щербистими ґрунтами на крутих схилах та намитими потужними чорноземами карбонатними у підніжжі товтрових горбів.

Надзаплавно-терасові місцевості Придністер'я поєднують риси плакорних і прирічкових місцевостей. Тут поширені майже ідеально плоскі ступені терас Дністра з опідзоленими та типовими чорноземами на увігнутих ділянках меандр і дуже розчленованими крутосхилами на опуклих їх частинах.

Вороняцький фізико-географічний район представлений структурно-денудаційними дуже розчленованими височинами вкритими грабовими та буковими дібровами з сірими і темно-сірими лісовими ґрунтами.

Вороняки, найбільш горбиста і лісиста частина Західно-Подільської фізико-географічної області, розташована в її північній частині. Вони простягаються від Золочева в напрямку до Кременця широкою (20...30 км) смугою горбогір'я з абсолютними висотами 380...440 м. Складені вони в основі крейдовими мергелями, перекритими на вершинах горбів неогеновими вапняками та пісковиками.

У Вороняках (точніше, по всьому північному краю Поділля) крутими є верхні частини схилів, складені неогеновими пісковиками і вапняками, а нижчі частини, утворені крейдовими мергелями, переважно спадисті і урвищ не утворюють. Це горбогір'я розчленоване долинами та балками верхів'їв Ікви, Стиру і Західного Бугу з півночі – та Серету і Стрипи – з півдня.

Кліматичні особливості фізико-географічного району характеризуються такими показниками середні температури липня становлять 18,5 °С, січня – 4,5...-5 °С. Кількість опадів в районі перевищує 700 мм.

Найбільш поширеними є горбогірні місцевості з спадистими та крутими схи-

лами вкритих лісом або лучною рослинністю на сірих лісових ґрунтах. В південній частині Вороняк переважають рівнинно-хвилясті місцевості з урочищами широкими балок і куполоподібних горбів на опідзолених чорноземах і частково темно-сірих опідзолених ґрунтах, переважно розорані. Вздовж річок долин поширені місцевості річкових заплав.

Зборівсько-Теребовлянський височинний фізико-географічний район, з сірими й темно-сірими лісовими ґрунтами, грабовими і буковими дібровами.

Центральну частину Західно-Подільської височинної області називають Тернопільською рівниною або Тернопільським платом. Вона простягається від Вороняків на південь до лінії Бучач – Чортків. Абсолютні висоти сягають 320...360 м. В рельєфі переважають плоскі межиріччя з утрудненим дренажем атмосферних вод, що викликає оглеювання чорноземів, як це має місце, наприклад, у колишньому «степу Панталіха» на межиріччі Стрипи і Серету. Поширені також хвилясті межиріччя і широкі пологі річкові долини

Оскільки великі площі займають дуже рівнинні, майже плоскі межиріччя з лесоподібними середньо- і важкосуглинистими породами, що колись були вкриті лучно-степовою рослинністю, то відповідно поширена така відміна ґрунтів, як глибокі малогумусні чорноземи. Ці найкращі за природною родючістю ґрунти займають великі площі на межиріччі Стрипи і Серету, простягаючись від с. Козлова до с. Товстого.

Другою дуже поширеною в районі відміною ґрунтів є опідзолені чорноземи, займають рівнинні, злегка хвилясті завдяки розлогим балкам межиріччя, вкриті лесоподібними суглинками. Основний масив цих ґрунтів розташований на межиріччі верхів'їв Серету і Стрипи і далі на південь на межиріччі Стрипи і Золотої Липи, простягаючись від Залізців через Зборів і Підгайці до Бучача.

У ландшафтній структурі Тернопільської рівнини домінують рівнинно-хвилясті місцевості з чорноземами опідзоленими переважно розораними.

Міждолинні плоскі рівнинні місцевості розташовані на висотах 340...350 м і відокремлюються від попередніх виразними схилами. Вони вкриті переважно глибокими малогумусними чорноземами. В цих місцевостях часто трапляються урочища прохідних долин переважно осушених з лучно-чорноземними ґрунтами.

Надзаплавно-терасові місцевості поширені в долинах приток Дністра, вони переважно розорані, частково вкриті дубово-грабовими лісами.

Придолинні місцевості почленовані ярами і балками вкритих переважно лісовою і різнотравно-злаковою і степовою рослинністю, простягаються вздовж рр. Коропець, Стрипа, Серет.

Місцевості заплав, переважно лучних, з чорноземними лучними ґрунтами та урочища низьких заболочених заплав з болотною рослинністю зустрічаються вздовж рр. Стрипи, Серету, Коропця.

Гримайлівсько-Гусятинський лісовий височинний фізико-географічний район розчленований річковими долинами, з чорноземами типовими малогумусними й опідзоленими, острівними дібровами.

Цей район розміщений між рр. Серет і Гнізна на заході і р. Збруч на сході. На північному сході межею району є Товтровий кряж.

Південна частина цього району є досить розчленованим, має значні абсолютні висоти (300...330 м). Вона густо порізана глибокими долинами річок, що надає цій частині Поділля дуже своєрідного вигляду – поєднання вузьких плоско-випуклих межирічч з глибокими каньйоноподібними долинами.

Характерною особливістю цього району є значне поширення плоских міжрічкових місцевостей з глибокими малогумусними чорноземами і придолинних місцевостей розчленованих балками та ярами вкритих переважно лісовою рослинністю.

Чортківсько-Кам'янець-Подільський фізико-географічний район, з високими дністерськими терасами, розчленованими долинами, що врізаються у палеозойські відклади, сірими і темно-сірими лісовими ґрунтами, чорноземами глибокими, грабовими дібровами займає південну частину Західно-Подільської височинної області.

Характерними рисами цього району є наявність дуже глибоких (понад 100 м) річкових долин із скелястими прямовисними схилами, що надає їм каньйоноподібного вигляду, наявність у меандрах долини Дністра і його приток серії терас представлених плоскими ділянками вкритими лесовими суглинками з глибокими чорноземами, теплий клімат терасованих схилів долини Дністра та його приток (середня t липня $19,4\text{ }^{\circ}\text{C}$, сума активних температур $2800\text{ }^{\circ}\text{C}$).

У цьому районі поширені надзаплавно-трасові місцевості з чорноземами типовими та опідзоленими, дуже розчленовані крутосхилами, вкриті в окремих місцях лісовими масивами.

Прирічкові місцевості глибоко розчленовані ярами і балками із спадистими і крутими часто обривистими схилами, прилягають до глибоких каньйоноподібних долин. В окремих місцях вони вкриті масивами дубових лісів на сірих і світло-сірих ґрунтах. У цій місцевості зустрічаються урочища «стінок».

Незначну площу займають місцевості хвилястих межиріч з балками і лощинами на чорноземах опідзолених і темно-сірих опідзолених ґрунтах, переважно розорані.

Місцевості річкових заплав та низьких терас, складені алювіальними суглинками та супісками з різнотравними луками на лучних і дерново-лучних ґрунтах, поширені вздовж нижніх течій рр. Стрипи, Нічлави, Серету, Збруча.

Збарзько-Сотрицький (Товтровий) височинний фізико-географічний район, пасмово-горбистий, закарстований, складений рифовими вапняками з сірими ґрунтами та чорноземами карбонатними, грабовими дібровами.

Товтровий кряж являє собою своєрідний ландшафтний район, що не має аналогів ні на Поділлі, ні в інших областях країни. Він простягається неширокою (від 2 до 8 км) смугою з відносною висотою 40...60, а місцями й більше метрів над прилеглою рівниною. Головна товтрова гряда має, як правило, плоскі і широкі вершини та досить круті, а подекуди (в долинах річок, що перетинають кряж) скелясті схили; вершини вкриті малопотужним шаром суглинків, з-під якого часто виступають рифові вапняки. Поверхня останніх вкрита тріщинами, дрібними дірками і лійками (наслідок процесів карстоутворення).

По обидва боки головної гряди, на віддалі 3...5 км. від неї, розкидані поодинокі товтрові горби, іноді зібрані в невеликі ланцюги; такі ізольовані горби мають, як правило, гострі скелясті вершини і положисті схили, вкриті лесоподібними суглинками.

Товтри в минулому були вкриті лісами багатого флористичного складу. Основними лісоутворюючими породами були дуб і бук, до яких домішувались липа серцелиста і широколиста, граб, ясен, берест, клен звичайний і татарський, явір, черешня тощо; в підліску — ліщина, бруслина європейська, бородавчата і навіть мала, плющ, на узліссях — клокичка, дерен та ін.

Лісові масиви найкраще збереглися на території заповідника «Медобори». Особливу цінність в межах заповідника становлять також ділянки степової, лучно-степової та наскельно-степової рослинності з рідкісними формаціями осоки низької, ковили волосистої та пірчастої.

Кліматичні умови Товтрового кряжу досить різноманітні завдяки значній його протяжності (майже на $1,5^\circ$ по широті).

Характерними місцевостями цього району є:

- товтрові горбогірно-грядові місцевості, часто зі стрімкими схилами, утворені рифовими вапняками з дерново-карбонатними та сірими лісовими ґрунтами, частково вкриті лісовою, трав'яною рослинністю або розорані.
- міжгрядові, міжгорбогірні рівнини, складені лесоподібними суглинками, сірими опідзоленими і чорноземними ґрунтами, переважно розорані.
- поховані рифові утворення перекриті лесами, в минулому вкриті дубово-грабовими лісами на сірих опідзолених ґрунтах.
- річкові долини із стрімкими схилами, виходами на поверхню вапняків зі змитими сірими щербенистими ґрунтами.

Середньо-Подільська височинна область межує із Західно-Подільською височинною областю на заході, на сході із Північно-Західною Придніпровською, Середньобузькою, Придністерсько-Східно-Подільською височинними областями. Східна межа проходить з Подільсько-Придніпровським краєм, який знаходиться в межах лісостепової зони. На півдні вона межує з Прут-Дністерською височинною областю. На півночі межею є фізико-географічні області Житомирське і Мале Полісся.

У межах Середньо-Подільської височинної області виділяють 10 фізико-географічних районів: Кременецький, Вілійсько-Ізяславський, Грицівсько-Любарський, Ланівецько-Теофіпольський, Підволочисько-Авратинський, Красилівсько-Ярмолинецький, Меджибізько-Дережнянський, Верхньоушицький.

З її території беруть початок допливи річок Дністра (рр. Збруч, Смотрич) і Південного Бугу (рр. Буг, Бужок, Вовк).

У західній частині цієї області кристалічний фундамент занурений на глибину до 1000 м. Докембрійські породи (переважно граніти) виходять на поверхню в долинах рр. Південного Бугу та Случі. Кристалічний фундамент перекритий породами палеозою, мезозою, неогену та антропогену. Четвертинні відклади представлені легкими та середніми лесовими суглинками.

В межах області переважає рівнинний рельєф (абсолютні висоти 300 м). Досить розчленований і хвилястий рельєф у притовтровій смузі. Поблизу Товтр і Кременецького кряжу спостерігаються висоти до 350...375 м.

Річкові долини тут неглибокі, часто заболочені. Межіріччя часто плоскі з поганим дренажем і численними блюдцями.

Кліматичні умови характеризуються такими показниками – пересічні температури січня $-5,1...-5,5^\circ\text{C}$, липня $+18,3^\circ\text{C}$, незначною кількістю опадів (500-540 мм/рік), тривалим періодом з температурою вище 10°C (155 днів).

Найбільш поширеним типом ґрунтів в області є глибокі малогумусні чорноземи та чорноземи опідзолені.

Найбільш поширеними серед місцевостей є:

- місцевості плоских (плакорних) межиріч з блюдцеподібними мочарними пониженнями, що навесні і восени заповнюються атмосферними опадами з глибокими малогумусними чорноземами під багатою трав'янистою рослинністю на легких

лесових суглинках;

- плоско-хвилясті місцевості добре дреновані, вкриті переважно глибокими малогумусними чорноземами, а також чорноземами опідзоленими. Переважно розорані;

- хвилясті (балкові) місцевості з чорноземами опідзоленими, сірими і темно-сірими опідзоленими ґрунтами. Переважно розорані;

- прирічкові місцевості із значним ярково-балковим розчленуванням з сірими і світло-сірими ґрунтами;

- горбогірні місцевості зі стрімкими схилами, інтенсивним розвитком ерозійних процесів, вкриті частково дубово-грабовими лісами на сірих лісових ґрунтах;

- заплавні місцевості з широкими заболоченими днищами річкових долин.

Кременецький фізико-географічний район займає північну частину Середньо-Подільської височинної фізико-географічної області в межах Кременецького та Шумського адміністративних районів. Абсолютні висоти у цьому природному районі значно перевищують 350 м, а на багатьох вершинах – вище 400 м. Ці максимальні висоти розташовані по північному краю горбогір'я, а на південь вони поступово знижуються, поверхня вирівнюється і переходить у долини Ікви та Вілїї. Довжина Кременецьких гір – 65 км, ширина – 12...20 км.

Ландшафт Кременецького горбогір'я сформувався під впливом новітніх тектонічних піднять, які викликали інтенсивне ерозійне розчленування уступу Подільського плато до рівнини Малого Полісся. Яри і балки тут врізались на глибину 100...150 м, розділивши уступ на окремі останці. На багатьох схилах відслонюються крейдові мергелі, пісковики, вапняки.

Завдяки значній абсолютній висоті Кременецьке горбогір'я одержує значно більше опадів, ніж сусідні райони Полісся та Тернопільського плато. Річна кількість опадів становить близько 700 мм. Температури січня до -6 °С, а липневі – до +18 °С. Вологі та прохолодні кліматичні умови сприяють зростанню широколистяних лісів, в основному дубово-грабових, серед яких трапляється навіть бук на північних схилах гори Черча. У східній частині Кременецького кряжу переважають грабові ліси на дерново-підзолистих ґрунтах. На сухих схилах південної експозиції з дерново-карбонатними ґрунтами поширена степова рослинність з ендемічними і реліктовими видами: молочай волинський, змієголовник австрійський, шавлія кременецька та інші.

Отже, Кременецький природний район знаходиться у зоні широколистяних лісів, а не лісостепу. На приналежність Кременецького горбогір'я до зони широколистяних лісів вказують також ґрунти. Серед них переважають сірі та ясно-сірі опідзолені, які створюють ґрунтовий фон цього району.

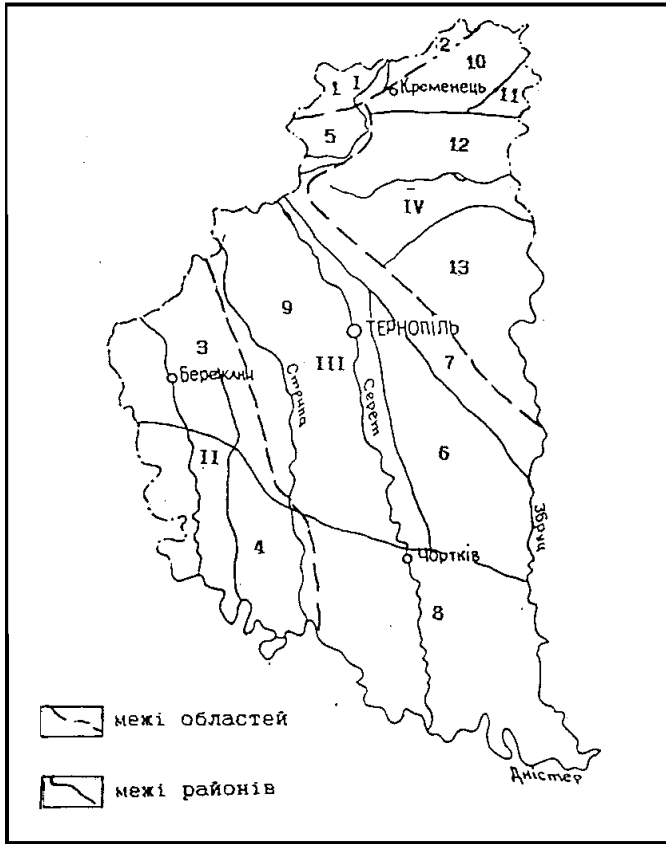
У цьому фізико-географічному районі поширені такі місцевості:

- горбогірні місцевості зі стрімкими схилами, з урочищами останців, ярів і балок, з інтенсивним розвитком ерозійних процесів, вкриті частково дубово-грабовими лісами на сірих лісових ґрунтах;

- хвилясті (балкові) місцевості з чорноземами опідзоленими і сірими лісовими ґрунтами, переважно розорані;

- річкових долин з заплавами на алювіально-делювіальних відкладах.

Вілійсько-Ізяславський фізико-географічний район займає незначну площу в межах області у верхній частині басейну р. Вілія. Тут переважають висоти 260...270 м. У ґрунтовому покриві переважають чорноземи опідзолені. Найбільш поширеними в цьому районі є хвилясті межиріччя з добре розвинутими балками,

1. Область Малого Полісся.
Райони:
1. Радехівсько-Бродівський;
2. Смизько-Славутський;
II. Розтоцько-Опільська горбогірна область.
Райони:
3. Миколаївсько-Бережанський;
4. Ходорівсько-Бучацький.
III. Західно-Подільська височинна область.
Райони:
5. Вороняцький;
6. Гримайлівсько-Гусятинський (Притовтровий);
7. Збарзько-Смотрицький (Товтровий);
8. Чортківсько-Кам'янець-Подільський.
9. Зборівсько-Теребовлянський;
IV. Середньоподільська височинна область;
Райони:
10. Кременецький;
11. Вілійсько-Ізяславський; 1
12. Ланівецько-Теофіпольський;
13. Підволочисько-Авратинський.

Рис. 2.64. Схема фізико-географічного районування Тернопільської області (Шищенко, Маринич, 2003)

переважно розорані. Заплавні місцевості складені алювіальними суглинками та супісками вкриті різнотравними луками.

Ланівецько-Теофіпольський фізико-географічний район розташований переважно у верхів'ї Горині та її приток. Абсолютні висоти на вододільних частинах Авратинської височини становлять 350...380 м, долини рік врізані на глибину 50...60 м. У місцях врізу річкових долини в глини і суглинки схили їх виположені, а там де виходять на денну поверхню крейдові мергелі – долини вузькі і мають круті схили.

У доагрокультурні часи ця територія була зайнята лучними високотравними степами, під якими утворилися глибокі малогумусні чорноземи. В окремих місцях збереглися малими масивами діброви на опідзолених чорноземах. Завдяки рівнинності поверхні тут утворилося чимало неглибоких западин, так званих "блюдець", як правило замочарених і з оглеєними ґрунтами. Значну частину району займають сільськогосподарські угіддя на місці лучних степів.

Характерними місцевостями для цього району є:

- хвилясті балкові місцевості з чорноземами опідзоленими, переважно розорані;
- плоскі лесові рівнини з глибокими малогумусними чорноземами опідзоленими;

- прирічкові ярково-балкові місцевості з сірими лісовими ґрунтами, в окремих місцях вкритих лісом;
- придолинні терасовані ділянки з чорноземно-лучними і чорноземними ґрунтами і різнотравно-лучною рослинністю (басейн р. Горинь);
- широких заболочених річкових заплав.

Підволочисько-Авратинський фізико-географічний район займає південну частину фізико-географічної області в межах Тернопільщини. Характеризується рівнинно-хвилястим і хвилястим рельєфом. Абсолютні висоти досягають 350...360 м. За природними умовами цей фізико-географічний район дуже подібний до Ланівецько-Теофіпільського.

Тут найбільше поширені плоскі межиріччя з глибокими малогумусними чорноземами та плоскі заболочені долини.

Поширені також плоско-хвилясті місцевості з глибокими мало гумусними чорноземами та чорноземами опідзоленими, переважно розорані.

Характерними для цього фізико-географічного району є прирічкові місцевості, в окремих місцях заліснені, часто зі спадистими схилами та сірими лісовими ґрунтами.

Місцевості хвилястих межиріч з чорноземами опідзоленими та чорноземами звичайними на лесоподібних суглинках, розораними також займають значні площі в межах цього району.

Література

1. *Воропай Л.І.* Фізико-географічне районування Подільських областей / Л.І. Воропай, М.С. Кожуріна, М.М. Рибін. – Чернівці: Вид-во Чернів. ун-ту, 1982. – 142 с.
2. *Геренчук К.И.* Опыт анализа антропогенных изменений в природных ландшафтах. / К.И. Геренчук, П.И. Штойко // Методы исследования антропогенных ландшафтов (тезисы докладов). – Ленинград: ГО СССР, 1982. – С.31-32.
3. *Геренчук К. І.,* Природно-географічний поділ Львівського та Подільського економічних районів./ К. І.Геренчук, М. М.Койнов, П. М. Цись. Львів, Вид-во Львів, ун-ту, 1964. – 221 с.
4. *Маринич О.М.* Удосконалена схема фізико-географічного районування України / О. М. Маринич [та ін.] // Український географічний журнал. – 2003. – № 1. – С. 16–20.
5. *Маринич О.М.* Фізична географія Української РСР. / О.М. Маринич, А.І. Ланько, М.І. Щербань, П.Г. Шищенко. – К.: Вища школа, 1982. – 208 с.
6. *Навчально-краєзнавчий атлас Тернопільської області /* Відп. ред. І. Дикий. – Львів: ВНТЛ, 2000. – 24 с.
7. *Орел М.Д.* До характеристики природних комплексів річкових долин Заліщицького району Тернопільської області / М.Д.Орел // Вісник Львівського державного університету ім. І.Франка, серія: географічна, випуск 9. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1975. – С. 22-26.
8. *Природа Тернопільської області /* За ред. К.І. Геренчука. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1979. – 169 с
9. *Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование /* А.М.Марынич, В.М.Пашенко, П.Г.Шищенкою – Киев: Наукова думка, 1985. – 224 с.
10. *Фізико-географічне районування Української ССР. /* Под ред. В.П.Попова, А.М.Маринича, А.І.Ланько. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1968. – 683 с.
11. *Цись П.Н.* О физико-географическом районировании и ландшафтном картировании западных областей Украины // Научные записки ЛГУ им. И.Франка, серия география, том 40, вып. 4. – Львов. Изд-во Львовского госуниверситета, 1957. – С. 163-173.
12. *Чижов М.А.* Опыт ландшафтного картирования территории Тернопольской области // Научные записки ЛГУ им. И.Франка, серия география, том 40, вып. 4. – Львов. Изд-во ЛГУ, 1957. – С. 210-215.
13. *Чижов М.А.* Природа Тернопольской области. – Тернополь: Тернопольоблиздат, 1957. – ч. 1. – С.74, ч.2. – С.101.
14. *Штойко П.И.* Изменения ландшафтов Западного Подолья в XV-XX веках: Автореф. дисс... к.г.н. – Львов, 1986. – 16 с.